

ВПЛИВ ТІНЬОВОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ НА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЕКОНОМІКИ ДЕРЖАВИ

КИСЛИЙ В. М., КУБАТКО В. В.

УДК 005.332.4(477):336.225.68

Кислий В. М., Кубатко В. В. Вплив тіньового сектора економіки на конкурентоспроможність економіки держави

Робота пов'язана з аналізом причин формування тіньового сектора економіки, характеристикою його складу. Досліджено вплив функціонування тіньової економіки на склад і характер економіки держави.

Ключові слова: тіньова економіка, позалегальне підприємництво, легальна економіка, конкурентоспроможність економіки, детінізація економіки.

Бібл.: 12.

Кислий Володимир Миколайович – кандидат економічних наук, професор, кафедра управління, Сумський державний університет (вул. Римського-Корсакова, 2, Суми, 40007, Україна)

Кубатко Вікторія Василівна – аспірантка, кафедра управління, Сумський державний університет (вул. Римського-Корсакова, 2, Суми, 40007, Україна)

E-mail: vkubatko@ukr.net

УДК 005.332.4(477):336.225.68

Кислый В. Н., Кубатко В. В. Влияние теневого сектора экономики на конкурентоспособность экономики государства

Робота зв'язана з аналізом причин формування теневого сектора економіки, характеристикою його складу. Исследовано влияние функционирования теневой экономики на состав и характер экономики государства.

Ключевые слова: теневая экономика, нелегальное предпринимательство, легальная экономика, конкурентоспособность экономики, детенизация экономики

Библ.: 12.

Кислый Владимир Николаевич – кандидат экономических наук, профессор, кафедра управления, Сумской государственной университет (ул. Римского-Корсакова, 2, Сумы, 40007, Украина)

Кубатко Виктория Васильевна – аспирантка, кафедра управления, Сумской государственной университет (ул. Римского-Корсакова, 2, Сумы, 40007, Украина)

E-mail: vkubatko@ukr.net

UDC 005.332.4(477):336.225.68

Kislyi V. N., Kubatko V. V. The Influence of Shadow Economy Sector on Competitiveness of National Economy

The paper deals with the analysis of the rise of informal sector and the character of its composition. The influence of informal sector on the composition and the character of the national economy is discussed.

Key words: shadow economy, illegal business, legal economy, deshadowing of economy.

Bibl.: 12.

Kislyi Vladimir N. – Candidate of Sciences (Economics), Professor, Department of Management, Sumy State University (vul. Rymskogo-Korsakova, 2, Sumy, 40007, Ukraine)

Kubatko Viktoriya V. – Postgraduate Student, Department of Management, Sumy State University (vul. Rymskogo-Korsakova, 2, Sumy, 40007, Ukraine)

E-mail: vkubatko@ukr.net

Аналіз системи економічних відносин у різних країнах свідчить, що таке явище, як тіньова економіка, притаманне всім країнам, незалежно від моделі та рівня соціально-економічного розвитку, і досягло в сучасних умовах глобального, загальносвітового масштабу. Проблеми тіньової економіки залишаються актуальними для урядів більшості країн світу. Визначення обсягу та обмеження масштабу тіньової економіки – це настільки ж важливі питання, наскільки і складні через невизначеність складу та обсягів тіньової економіки.

Зростання тінізації економіки зумовлює структурні деформації та диспропорції суспільно-економічного розвитку, гальмує процеси державотворення в країні, стримує курс демократизації суспільства та європейської інтеграції України. Особливості державної економічної політики впливають лише на питому вагу тіньового сектора, але не викоринують її повністю. Крім цього, постає і соціальна проблема: у суспільній свідомості формується сумнів щодо спроможності держави гарантувати суспільну безпеку, захистити особистість і майно громадян. Можна сказати, що тіньовий сектор економіки здійснює негативний вплив на конкурентоспроможність України в цілому [1]. Масштаби тінізації економічного життя, недосконалість державних заходів щодо її подолання формують негативний імідж України у світі, стримують надходження в країну іноземних інвестицій та налагодження торговельно-економічних стосунків національних підприємств із зарубіжними партнерами. Без викоринення цієї проблеми національна економіка не лише не зможе стати конкурентоспроможною на світовому ринку, а навпаки, нести неоправдані втрати, обмеження та відокремлення від світової спільноти.

Мета роботи полягає в аналізі причин формування тіньового сектора економіки в Україні, характеристики його суб'єктів, а також у визначенні впливу тіньового сектора економіки на економіку держави, зокрема, на її конкурентоспроможність.

Дослідження питань, пов'язаних із функціонуванням тіньового сектора економіки, займалися чимало відомих зарубіжних і вітчизняних учених, перш за все, це А. Портес, Б. Свенсон, Г. Гросман, Д. Убара, Д. Кауфман, Е. Файге, Е. де Сото, Л. Косалс, Л. Хофман, М. Ромер, О. Турчинов, П. Віліс, С. Сасен-Куб, Т. Корягіна, Ю. Латов, Є. Сатерленд та інші. У сучасних теоретичних розробках і концепціях вітчизняних економістів – А. Тимченко, А. Ахламова, Т. Хайлової, В. Вишневського, О. Чаусовського, В. Бородюка, О. Воробйова, Т. Приходько, О. Турчинова, В. Поповича – розглядається багато питань, пов'язаних з феноменом тіньової економіки. Однак доцільним залишається подальше дослідження теоретичних аспектів впливу тіньової економіки на конкурентоспроможність економіки держави.

Зростання рівня тіньової економіки в країнах світу є загальнопоширеною тенденцією (у середньому 6,2% на рік), але в Україні офіційно визнаний обсяг тінізації (до 60%) майже в 3 рази перевищує граничний рівень (20%) [1]. Так, з одного боку, надзвичайно високий рівень тіньової економіки робить неможливою стабільність розвитку держави та суспільства, з іншого – обсяг тіньового сектора зростає з послабленням контролю держави

над процесами, що відбуваються в економіці, а також в умовах криз та нестабільності. Як зазначено в [2], значна активізація процесів тінізації економіки припадає на період переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки. Це пов'язано з тим, що механізми централізованого управління послаблюються та не дозволяють здійснювати контролюючі функції на відповідному рівні, а їх місце намагаються зайняти нелегальні напівкримінальні структури.

Досі немає єдиного загальноприйнятого визначення тіньової економіки. Найпопулярніші тлумачення даного феномену такі [2]:

1) тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства;

2) тіньова економіка – це економічна діяльність, що здійснюється неофіційно, за межами правового поля України, або з порушенням законодавства і від якої держава не отримує податкових надходжень;

3) тіньова економіка – це економічна діяльність, що здійснюється в рамках закону, але не реєструється державними органами; діяльність, яка в основі є кримінальною і охоплює незаконні види діяльності, а також діяльність, що є легальною, але здійснюється методами, що є поза законом.

Отже, тіньова економіка – фактично не контрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей, тобто такі соціально-економічні взаємини між окремими громадянами, соціальними групами щодо використання діючих форм власності в корисливих особистих і групових інтересах, які приховуються від органів державного управління і самоврядування, громадськості. Вона містить у собі всі невраховані, нерегламентовані, відмінні від викладених у нормативних документах і правах господарювання види економічної діяльності [3].

Аналіз джерел [1, 4] показує, що на даному етапі в Україні відбувається процес реструктуризації тіньової економічної діяльності в масштабах держави. Така діяльність сьогодні стала одним із обов'язкових елементів функціонування економіки держави. Нині тіньовий сектор економіки пристосовується до нових умов існування – від планового господарства та адміністративно-командних форм управління до умов ринкової економіки та приватної власності. Змінилися лише форми і методи тіньової економічної діяльності та їх питома вага в тіньовому обігу. Розвиток тіньової економіки та розквіт корупції призводять до перетворення України у «тіньову державу» – утворення такого державного типу, в якому державні послуги та суспільні блага розподіляються за ринковими принципами внаслідок високого рівня корупції та тінізації. У такому утворенні остаточно формуються та безперешкодно діють корупційні ринки державних послуг і суспільних благ. Формування права відбуватиметься вже не за принципом законності, а за принципом «хто більше заплатить».

Як зазначає В. Коваленко [5], головними технологіями тінізації економіки і, відповідно, основними фор-

мами прояву тінювих доходів у сучасній Україні є такі: тінюва зайнятість і нелегальне виробництво товарів і послуг; приховування прибутків підприємств і доходів громадян від оподаткування, необґрунтовані податкові пільги та заборгованість із заробітної плати; шахрайство у фінансово-кредитній сфері та у ціноутворенні; масове розкрадання державної власності, у тому числі у процесі її роздержавлення та приватизації; комп'ютерна злочинність; відмивання «брудних» грошей. Зростанню масштабів тінювого сектора економіки сприяє заміна одних спонукальних мотивів на інші. Це відбувається разом із посиленням соціально-економічної кризи та політичної, ідеологічної і адміністративної дезорієнтації широких верств населення. Тому природно, що у значній частині населення за умови, коли міра праці практично не відповідає мірі особистого споживання, виникає гостре прагнення знайти будь-які додаткові джерела особистого доходу. Це в кінцевому результаті стає сприятливим середовищем і вагомим чинником для розвитку процесів тінюзації економіки. Крім того, діяльність учасників тінювого сектора закріплюється у організаційно стійкій формі. К. І. Новікова та А. В. Ільїна [6] виділяють таких суб'єктів тінювої економіки:

- ✦ безпосередньо самі суб'єкти тінювої економіки, які працюють у цьому режимі. Легалізація діяльності для них є не вигідною, оскільки вони зацікавлені в подальшому розвитку бізнесу з отриманням високих неоподатковуваних прибутків;
- ✦ легальні підприємці, які мають на меті частково приховати свої доходи, відвівши їх у тінювий сектор. Тим самим вони зменшують податкове навантаження й уникають фіскального тиску;
- ✦ пересічні громадяни, які вимушені працювати у сфері нелегального підприємництва для забезпечення виживання в несприятливому макроекономічному середовищі внаслідок дуже низької соціальної підтримки держави та низького рівня легальних доходів;
- ✦ частина державних службовців, які отримують зиск від корумпованих діянь, зумовлених роботою тінювого сектора економіки;
- ✦ представники державних підприємств, які перевели формально державну власність у практично приватне користування в тінювому секторі. Це призвело до зниження ефективності та рентабельності підприємств державної власності. Тому функціонування тінювого економічного сектора є передусім надзвичайно небезпечним для економіки держави.

Однією з важливих причин виникнення тінювого сектора економіки в Україні стала приватизація державних підприємств, яка фактично почалася в Україні не з липня 1992 р., як відмічається в офіційних матеріалах, а з моменту створення в 1987 р. так званих малих кооперативів, більшість з яких організовувалися при державних промислових підприємствах. Створення малих кооперативів виявилось дуже зручною формою перекачування державних засобів у приватні руки.

До початку липня 1994 р. в Україні було приватизовано близько 70% усіх підприємств промисловості та сфери послуг. Багатьма реформаторами настільки високі темпи перетворення розцінюються як колосальний успіх реформ. Однак поряд з кількісними показниками необхідно враховувати і якісні зміни [7].

Із самого початку аж до свого завершення масова приватизація в Україні являла собою колосальну спекулятивну операцію, що призвела до криміналізації економіки, небаченого соціального розшарування й утворення ворогуючих соціальних груп. Криміналізація є, з одного боку, відображенням соціально-економічної і політичної ситуації в країні, з іншого боку – тісно пов'язана з моделлю приватизації.

Деякі особливості дійсності мають раціональне пояснення, якщо визнати існування рівнобіжних джерел доходів населення.

Відомо, що, починаючи з 1993 р., ціни в країні зростали значно швидше, ніж офіційна заробітна плата: мінімальна і навіть середня по країні заробітна плата сьогодні не забезпечує необхідного прожиткового мінімуму; банківські нагромадження населення ростуть; число знову утворених на підприємницькій основі господарських організацій збільшується – незважаючи на те, що кожна третя зі знову створених дрібних і середніх фірм виявилася збитковою. Є всі підстави припускати, що первісне нагромадження капіталу відбувається сьогодні в Україні шляхом активного включення населення в різні процеси, що розвертаються в рамках тінювої економіки. Мотиви, механізми і результати такої участі в різних груп населення різні.

Сучасне українське суспільство можна поділити на три основні частини, кожна з яких, у свою чергу, поділена на групи [8]:

- ✦ нові власники, працівники вищої і середньої ланки, почасти наймані робітники нижчої ланки корпоративного сектора, де утворюються величезні надприбутки. Для цієї категорії характерне прагнення одержати і максимально вивести з-під оподаткування свої прибутки й інші доходи, що можливо тільки на шляху прямих порушень законодавства і встановлення особливих «довірчих» відносин із бюрократією, що визначає умови комерційної діяльності, та кримінальними елементами, що змушують платити відповідну «данину»;
- ✦ групи, що мають реальні можливості брати участь у перерозподілі надприбутків; серед них, у першу чергу, бюрократія і кримінальні елементи;
- ✦ значна частина населення, виведена за рамки корпоративного сектора і не допущена до його доходів.

На сьогодні середня заробітна плата кваліфікованого українського робітника в 125 разів менше, ніж в американського, хоча вартість споживчого кошика вже складає понад 40% від американського рівня.

Щоб вижити, населення змушене адаптуватися до нових умов, беручи участь у різних формах «тінювої економіки». За даними соціологічних опитувань, додат-

ковий дохід працівників промислових підприємств від різних видів побічної діяльності досягає 80% сукупного сімейного доходу.

Таким чином, у значної частини населення існує об'єктивна необхідність активізації своєї участі в тіньовій економіці, що зміцнює основу хабарництва «тіньової діяльності» і кримінальної активності.

Проте функціонування тіньового сектора економіки має не лише негативні наслідки. Як зазначає О. Шепеленко, до позитивних наслідків варто віднести, по-перше, певну стабілізуючу роль тіньової економіки. Вона особливо була характерною для економіки дефіциту і зберігається в перехідних економіках. Ця стабілізуюча роль була особливо очевидною в умовах централізованої економіки. «Той попит, що не може задовольнити «перша економіка», створює всепоглинаючий ринок для продукції і послуг у сфері «тіньової економічної діяльності» [9]. Однак стабілізуюча роль тіньової економіки зберігається і при переході легальної на ринкові рейки. Аналіз свідчить, що значні розміри тіньового сектора в країнах, що розвиваються, дозволяють їм легше переносити спади виробництва і кризові явища на світових ринках. У період кризи тіньовий сектор здатний зберегти зайнятість на колишньому рівні за рахунок скорочення рівня оплати праці, адже в основі функціонування позалегального підприємства лежить відтворення соціальних зв'язків (сімейно-родинних, кланових, національних).

Варто погодитись із автором [10], який говорить про те, що існування тіньового сектора дозволяє реалізувати підприємницький потенціал, що залишається незатребуваним завдяки високим витратам доступу до легального ринку. Фактом є те, що легальна система ніколи не дозволяла використовувати величезну енергію і талант позалегальних і навіть легальних підприємців. Однак існування двох секторів економіки, легального і позалегального, здійснює і негативний вплив на соціально-економічний розвиток держави, його інституціональну структуру, психологічну атмосферу серед населення.

Через невіддільність технічного переозброєння у тіньовому секторі стримується технічний прогрес і в цілому знижується продуктивність праці, а через обмеженість коштів скорочується обсяг інвестицій (інвестуються лише ресурси певної соціальної структури). Відсутні гарантії для зовнішніх стосовно даних соціальних структур інвесторів. Збільшується податковий тягар на економічних суб'єктів, які залишаються ще в легальному секторі: витрати наданих державою послуг розподіляються на менше число платників податків. Дана ситуація спонукає останніх до переходу у тіньовий сектор, бо ж ціна підпорядкування закону стає непомірно високою.

Результатом стає колапс легального сектора – у ньому залишаються лише великі підприємства, які не можуть цілком піти «у тінь». Крім того, існування тіньової економіки робить неефективним будь-які заходи для проведення послідовної макроекономічної політики: вона будується на основі свідомо неадекватних індикаторів і показників.

При досить високих темпах зростання і невисокої інфляції склалася глибока диференціація суспільства, розвиваються процеси тіньового руху грошей. Менше відсотка населення володіють значною долею приватизованої економіки, але їхні капітали на країну не працюють, тому що надійно сховані (наприклад, за кордоном); середній клас слабкий; працівники багатьох бюджетних сфер, що мають низькі зарплати, часто домагаються перерозподілу частини багатства на свою користь за рахунок хабарів або виконання робіт, оплачуваних додатково (без оподаткування) [11].

Таким чином, у періоди сповільнення економічного розвитку державі необхідно піклуватися про задоволення споживчого попиту суспільства, оскільки виробництво легальних вітчизняних товарів знижується і не відповідає попиту суспільства, у цьому випадку його швидко заповнює тіньове виробництво товарів низької якості. Якщо відсотково підвищується ВВП у легальній економіці, то це приводить до відсоткового зниження тіньового сектора економіки, іншими словами можна сказати, що чим слабкіша легальна економіка в державі, тим сильніша тіньова (протиправна економічна діяльність).

Виходячи з вищевведених положень, потрібно підкреслити важливість і необхідність розробки конкретних заходів із детінізації економіки держави, тобто певної системи дій, спрямованої не лише на подолання причин формування тіньового сектора економіки, але і на попередження їх утворення. Створення економічного механізму на державному рівні, забезпечення виконання відповідних функцій його компонентів є головною запорукою успішної боротьби з тіньовою економікою.

Основою такого економічного механізму є концепція легалізації тіньової економіки, складовими якої є концепція методології моніторингу «відмивання брудних грошей», щорічні програми заходів боротьби з тіньовою економікою, методичні, нормативно-правові й організаційні матеріали. Тому правове регулювання тіньового сектора повинно бути орієнтовано на два основні напрями: боротьба з порушенням закону в органах державної влади; прийняття мір, що спрямовані на переведення в легальний сектор тіньового капіталу. З цією метою потрібно сформувати й укріпити інститути громадянського суспільства; реформувати систему управління; прийняти заходи, що спрямовані на розвиток соціальної відповідальності бізнесу; забезпечити більшу гласність і прозорість у висвітленні діяльності органів державної влади та ін. [12].

Для припинення окремих тіньових схем і обмеження тіньової економіки на сучасному етапі пропонується ряд заходів [1, 7], зокрема: впровадження заходів, спрямованих на збільшення безготівкової частки грошей в економіці; передбачення можливості встановлення індивідуального графіка сплати податків для підприємств, що потрапили у складну фінансову ситуацію; установлення дати початку податкового року за датою державної реєстрації підприємства; застосування мінімальних цін на вколіквідні імпортовані товари (передусім підакцизні) для розрахунків і сплати податків; реформування національної системи фінансового контролю за здійсненням протизаконної діяльності; формування спеціального реєстру та загального переліку декларацій

із заявленими до відшкодування сумами ПДВ, які вважаються сумнівними, та інші.

ВИСНОВКИ

Комплексне застосування вищезазначених заходів стимулюватиме процес детінізації економіки та зумовить процес легалізації доходів через зменшення витратності та зростання ефективності легальної економіки, створення паритетних умов для функціонування різноманітних форм бізнесу. Це має підвищити конкурентоспроможність легальної економіки й зробити не вигідним приховування її результатів. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. **Прутська О. О.** Заходи державної протидії тіншовій економічній діяльності в Україні / О. О. Прутська, І. Б. Юрчик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/aprer/2009_5_1/55.pdf
2. **Андрушків Б. М.** Про проблеми рейдерства в Україні з позицій науки / Б. М. Андрушків, Н. Б. Кирич, Л. Я. Малюта // Фондовый рынок в инвестиционном процессе. – 2008. – № 32 (авг.). – С. 24 – 29.
3. **Рябушкин Б. Т.** Методы оценки теневого и неформального секторов экономики / Б. Т. Рябушкин, Э. Ю. Чурилова. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 144 с.

4. **Економічна теорія: Політекономія** : Підруч. / За ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання-Прес, 2001. – 581 с.
5. **Коваленко В.** Может ли Украина стать успешной страной? Размышления непрофессионала / В. Коваленко // Зеркало недели. – 2004. – 19 июня. – С. 9.
6. **Новікова К. І.** Вплив тіншової економіки на фінансову безпеку держави / К. І. Новікова, А. В. Ільїна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_ep/2011_4/files/EC411_07.pdf
7. **Зверькова Н.** Фінансовий моніторинг як захід протидії тіншовій економіці в Україні / Н. Зверькова // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 2. – С. 8 – 10.
8. **Рябошлик В.** Тіншові схеми через малі фірми з великими оборотами / В. Рябошлик // Економіст. – 2006. – № 12. – С. 69 – 73.
9. **Шепеленко О.** Тіншова економіка та її легалізація в Україні / О. Шепеленко // Вісник ТАНГ. – 2005. – № 4.
10. **Олейник А. Н.** Институциональная экономика : Учебное пособие / А. Н. Олейник. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 416 с.
11. **Предборський В.** Новітній суб'єкт елітного сектора вітчизняної економіки: [Тіншова економіка України] / В. Предборський // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 9. – С. 161 – 165.
12. **Гриневич А.** Визначення поняття «легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» / А. Гриневич // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 10. – С. 36 – 38.